

STUDIA Z DZIEJÓW
STAROŻYTNEGO RZYMU

pod redakcją
Ryszarda Sajkowskiego

Olsztyn 2007

Wydano ze środków finansowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Recenzent

Juliusz Jundziłł

Redakcja

Hanna Królikowska

Korekta

Olga Strzelec

Projekt okładki

Jarosław Korzeniewski

Pracownia Wydawnicza „ElSet”, Olsztyn 2007

e-mail: elset@elset.pl

ISBN 978-83-89151-79-7

WPROWADZENIE

Oddajemy do rąk Państwa pracę zbiorową *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*. Jest ona zasadniczo wynikiem wysiłku badaczy starożytności z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, zarówno historyków, jak również znawców prawa rzymskiego. Do współpracy zaprosiliśmy też przedstawicieli innych ośrodków badawczych, dzięki czemu poruszana w tym tomie tematyka uległa wzbogaceniu. Stosownie do zainteresowań badawczych środowiska olsztyńskiego, skoncentrowaliśmy się na dziejach starożytnego Rzymu.

Tom otwierają dwa artykuły Mirona Wolnego z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. W pierwszym z nich, „Próba przekupienia Gajusza Fabrycjusza podczas rokowań pokojowych z Pyrrusem po bitwie pod Herakleją (280 p.n.e.). Przyczynek do rozważań na temat korupcji wśród wyższych urzędników rzymskich”, autor wskazuje na przekupstwo jako istotną metodę realizowania celów politycznych stosowaną przez Pyrrusa podczas jego walk z Rzymianami. Przy tej okazji zapoznajemy się z konkretnymi realiami, w których mogło następować korumpowanie rzymskich przywódców. W drugim tekście – „Poselstwo Magona do Kartaginy w sprawie wynegocjowania nowych posiłków militarnych dla Hannibala w roku 215 p.n.e.”, Miron Wolny analizuje pozycję Magona, brata Hannibala, jako samodzielnego dowódcy kartagińskiego. Rozważania te stają się podstawą do stwierdzenia, że Magon podczas swojej misji w Kartaginie zdołał uzyskać posiłki dla wojsk Hannibala w Italii. Istotne znaczenie ma fakt, iż obaj bracia pozostawali w zależności od centralnych władz w Kartaginie.

Grzegorz Kotłowski z Uniwersytetu Gdańskiego (do niedawna pracownik Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego) przedstawił materiał „Początki władzy rzymskiej w Karii”. Według autora, na przykładzie Karii możemy scharakteryzować strategię Rzymu, który nie pojawił się w Azji Mniejszej jako najeźdźca, a wręcz przeciwnie – został do niej zaproszony w charakterze rozjemcy. Wkrótce jednak okazało się, że raz przyzwany nie miał już zamiaru się wycofywać. Kwestiom ustrojowym poświęcony jest artykuł Pawła Sawińskiego z Uniwersytetu Adama Mickiewicza – „Kilka uwag na temat charakteru władzy prokonsulów w okresie Republiki. *Imperium consulare* czy *proconsulare*?” Autor opowiada się tutaj za istnieniem dwóch odrębnych modeli władzy – konsula i prokonsula.

both in Rome and beyond it *imperium* of proconsuls was obligatory only beyond the town and became invalid at the moment of crossing *pomerium*. Moreover, the power of the consul was superior to the power of the proconsul. Differences between the two types of *imperium* are radical and clearly point to existing of two independent models of power. In this context then I do not perceive any circumstances which would make it impossible to use the notion *imperium proconsulare* in reference to the entitlements of proconsuls acting in the period of the Republic.

Ryszard Sajkowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ROLA HYMNÓW W KULCIE AUGUSTA

W badaniach hymnistyki starożytnej nie może zabraknąć uwag na temat hymnów, wykonywanych na cześć osób bardzo bliskich bogom, czy w świadomości współczesnych wręcz z nimi tożsamych. Fenomen ten daje się dobrze zaobserwować także w świecie rzymskim. Wielcy wodzowie okresu Republiki, a później cesarze byli traktowani jako pośrednicy między światem ludzkim i boskim¹. Owa łączność z elementem boskim, a tym samym godnym uwielbienia, szczególnie wyraźnie występuje w przypadku cesarzy, którzy uzyskali pośmiertną apoteozę. Najlepszym przykładem jest tutaj Oktawian August – twórca pryncypatu.

Długoletnie rządy tego cesarza położyły kres wojnom domowym, kładąc podwaliny pod *Pax Augusta*. Zagwarantowanie pokoju, po długim okresie walk wewnętrznych, zaskarbiło Augustowi ogromną wdzięczność mieszkańców Imperium². Był on przedmiotem czci jeszcze za życia zarówno poszczególnych społeczności, jak też osób prywatnych³. Sam August podejmował liczne działania, mające na celu zbliżenie go do świata bogów. Ostatecznym efektem tych wysiłków miała być pośmiertna apoteoza, a tym samym zrównanie go z bogami tradycyjnego panteonu⁴. W konsekwencji oficjalnej *consecratio* August uzyskał honory, które wcześniej przynależne były jedynie bogom dawno uznanym. Jako *divus Augustus* otrzymał własnego kapłana i kapłankę, kolegium kapłańskie i świątynię⁵. Na *numen* pierwszego princepsa składano przysięgi, zaś na straży

¹ Por. S.R.F. Price, *Between Man and God. Sacrifice in the Roman Imperial Cult*, JRS 70, 1980, s. 28 nn.; M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987, s. 123.

² M. Jaczynowska, op. cit., s. 119 n.

³ Zob. L.R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*. American Philological Association 1, Middletown/Connecticut 1931, s. 142–223; M. Jaczynowska, op. cit., s. 121 nn.; S.A. Śnieżewski, *Problem boskości Oktawiana-Augusta w poezji augustowskiej*, Kraków 1993, passim; M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*. Stuttgart–Leipzig 1999, s. 54–75; I. Gradel, *Emperor worship and Roman religion*. Oxford 2002, s. 109–139.

⁴ Zob. L.R. Taylor, op. cit., s. 236–238; M. Jaczynowska, op. cit., s. 120–129.

⁵ W. Seston, *Les sodales Augustales et les ludi Augustales*, Revue des études latines 29, 1951, s. 41; M. van Doren, *Les Sacraia: Une catégorie méconnue d'édifices sacrés chez les Romains*. Antiquité Classique 27, 1958, s. 63 n.; H. Hänlein-Schäfer, *Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers*, Archacologica 39, Roma 1985, s. 103 n.; M. Jaczynowska, op. cit., s. 129 n.; E. Dąbrowa, *Templum Gentis Flaviae – Pomnik polityki dynastycznej Domicjana*, Xenia Posnaniensia 15, Poznań 1996, s. 20–22; R. Sajkowski, *Divus Augustus Pater. Kult boskiego Augusta za rządów dynastii julijsko-klaudyskiej*, Olsztyn

jego statusu jako boga stało prawo o obrazie majestatu⁶. Ku czci Augusta odbywało się wiele uroczystości, zarówno szczebla centralnego, prowincjonalnego, jak i municypalnego. Był on także obiektem obrzędów oraz innych aktów religijnych o charakterze prywatnym⁷.

Poszukując elementów hymnicznych w kulcie Augusta musimy stwierdzić, że posiadane źródła nie cechują się takim stopniem szczegółowości, który pozwoliłby nam na dokładne prześledzenie poszczególnych etapów sprawowanych obrzędów. Najprościej byłoby założyć, iż przynajmniej po śmierci i apoteozie w ceremoniach tych powinny się znaleźć wszystkie te detale, które były obecne w uroczystościach sprawowanych ku czci bogów tradycyjnych. Przyjęcie takiej przesłanki zmuszałoby z kolei do uznania, że jednym ze stałych elementów takich obrzędów powinno być odśpiewanie hymnu ku czci Augusta. W świetle przedstawionego niżej materiału wydaje się ona w dużej mierze uzasadniona. Z drugiej jednak strony należy pamiętać o pewnych ograniczeniach boskości Augusta, jej politycznym charakterze oraz różnicach w kulcie wynikających z tradycji regionalnych. Biorąc pod uwagę ustalenia S.R.F. Price, musimy wykazać się dużą ostrożnością przy rekonstruowaniu poszczególnych detali obrzędów sprawowanych ku czci twórcy pryncypatu. Zgodzić się przy tym należy, iż rytuał ceremonii religijnych, których przedmiotem byli rzymscy cesarze, także ci ubóstwieni, wykazywał się znacznym stopniem zachowawczości w porównaniu ze zmianami, jakie zaszły w języku codziennym, znanym nam ze źródeł, tj. przekazów literackich i inskrypcji. Najlepiej proces ten możemy obserwować na greckim wschodzie. Price, rezygnując z operowania radykalnymi sądami, ustalił, że władca obdarzany był boskimi zaszczytami, co jednak nie oznacza, iż był bogiem. Przed świątyniami oraz wizerunkami cesarzy składano ofiary, zapalano lampki, spalano kadzidło. Śpiewano także hymny. Princeps dostępował więc honorów, które tradycyjnie przypisane były tylko bogom. Należy jednak zauważyć, że ofiary przeważnie były poświęcane nie władcy, lecz w jego intencji. Jak więc z tego wynika, jakkolwiek język używany w życiu codziennym upodabniał status princepsa do pozycji bogów, to jednak rytuał pozostawał bardziej konserwa-

2001, s. 34–80; I. Gradel, op. cit., s. 274 n.; R. Edwards, *Divus Augustus Pater: Tiberius and the charisma of Augustus*, Diss. Indiana University 2003, s. 75 n.

⁶ Por. R.S. Rogers, *Criminal Trials and Criminal Legislation under Tiberius*, American Philological Association 6, Middletown/Connecticut 1935, s. 8–11, 27 n., 66–70, 86 n.; W. Seibt, *Die Majestätsprozesse vor dem Senatsgericht unter Tiberius*, Wien 1969, diss., s. 5–22, 41–43, 76–84; C. Zäch, *Die Majestätsprozesse unter Tiberius in der Darstellung des Tacitus*, Winterthur 1972, diss., s. 10–15, 23 n.; R.A. Bauman, *Impietas in principem. A study of treason against the Roman emperor with special reference to the first century A.D.*, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 67, München 1974, s. 71–82, 99 nn.; R. Sajkowski, op. cit., s. 103–133; S.H. Rutledge, *Imperial inquisitions: prosecutors and informants from Tiberius to Domitian*, London–New York 2001, s. 61, 68, 90 n., 95 n.

⁷ Zob. J. Gagé, *Divus Augustus. L'idée dynastique chez les empereurs julio-claudiens*, Revue Archéologique 34, 1931, s. 11–41; M. Grant, *Aspects of the Principate of Tiberius. Historical Comments on the Colonial Coinage Issued Outside Spain*, Numismatic Notes and Monographs 116, New York 1950, s. 103 nn.; R. Sajkowski, op. cit., passim.

tywny. Stąd też chociaż władca wydawał się być blisko bogów, to jednak nie można go z nimi w pełni utożsamiać. Ostatecznie, jak podsumowuje Price, cesarza trzeba widzieć jako zawieszzonego „pomiędzy człowiekiem i bogiem”⁸. Powyższe uwagi umożliwiają nam lepsze zrozumienie istoty kultu cesarskiego we wschodniej części Imperium. Posiadają one jednak taki stopień uogólnienia, który nie pozwala stwierdzić czy odnoszą się one w całej rozciągłości także do kultu boskiego Augusta. Należy bowiem zauważyć, że pozycja *divus Augustus* była zupełnie inna od statusu wszystkich kolejnych cesarzy, bez względu na to czy zostali oficjalnie ubóstwieni, czy też aktu tego nie dostąpili.

Materiał źródłowy, którym dysponujemy, jest zbyt ubogi, abyśmy mogli przedstawić w pełnym świetle hymny wykonywane ku czci Augusta. Problematyka ta wygląda zresztą inaczej w zachodniej i wschodniej części Imperium. Istotne też było czy dane uroczystości, którym towarzyszyło wykonanie hymnu, miały charakter państwowy, prowincjonalny, municypalny, czy w końcu prywatny.

Stosunkowo mało świadectw posiadamy z samego Rzymu – oficjalnego centrum kultu *divus Augustus*. Pierwsza istotna informacja pochodzi z początków panowania cesarza Kaliguli i odnosi się do uroczystości towarzyszących poświęceniu przybytku boskiego Augusta. Obrzędy te miały miejsce 30 i 31 sierpnia 37 r. W pierwszym z tych dni odbyła się właściwa ceremonia. Kaligula przybrany w strój triumfalny, w otoczeniu członków kolegium kapłańskiego boskiego Augusta – *sodales Augustales* oraz najbliższej rodziny, dokonał aktu poświęcenia, natomiast chór chłopców i dziewcząt pochodzących ze szlacheckich rodów, których oboje rodzice jeszcze żyli, wykonał uroczysty hymn⁹. Wydaje się, że wzorowano się tu po części na obchodzonych w 17 r. p.n.e. za rządów Augusta *ludi Saeculares*, kiedy to chór składający się z 27 chłopców mających żywych obydwój rodziców, jak też 27 dziewcząt spełniających podobne warunki, odśpiewał *Carmen Saeculare* autorstwa Horacego¹⁰. Z uwagi tej wynika, że podobnie jak przy innych obrzędach religijnych, tak i tutaj niezbędny był udział nieosieroconych, „szczęśliwych chłopców”¹¹, przy czym efekt owej szczęśliwości został wzmocniony przez udział dziewcząt. Poddając dalszej analizie opis uroczystości za Kaliguli, musimy spróbo-

⁸ S.R.F. Price, *Between Man and God*, s. 28–43; idem, *Rituals and power. The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge 1986, s. 7–19, 231–233, 239–248. Por. C. Bailey, *The Legacy of Rome*, Oxford 1957, s. 258; E. Palti, *Vassals and Rebels in the Roman Empire. Julio-Claudian Policies in Judaea and the Kingdoms of the East*, Collection Latomus 212, Bruxelles 1991, s. 71; S.J. Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the cult of the Flavian imperial family, Religions in the Graeco-Roman world*, ÉPRO 116, Leiden 1993, s. 146–158.

⁹ Cassius Dio LIX 7.1–4; J.P.V.D. Baldson, *The Emperor Gaius (Caligula)*, Oxford 1934 (wznowienie w 1964), s. 35; P. Herz, *Kaiserfeste der Prinzipatszeit*, ANRW II 16.2, 1978, s. 1160; A.A. Barrett, *Caligula: the corruption of power*, New York 1990, s. 69 n. Zob. też A. Cameron, *Circus factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, przypis 6 ze s. 176; J.H. Humphrey, *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*, Berkeley–Los Angeles 1986, s. 79.

¹⁰ Zob. ILS nr 5050 = EJ, nr 32; J. Edmondson, *Dio: The Julio-Claudians Selections from Books 58–63 of the Roman History of Cassius Dio*, LACTOR 15, London 1992, s. 144.

¹¹ Por. L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje, obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983, t. 1, s. 241.

wać odpowiedzieć na pytanie, czy hymn towarzyszący poświęceniu świątyni został wykonany ku czci samego boskiego Augusta, czy jedynie miał uświetniać odbywającą się uroczystość, a jego adresatem byłiby inni, dawno już uznani bogowie państwowi. Żadne źródło nie podaje nam tekstu odśpiewanego utworu, stąd też musimy rozwiązać ten problem drogą pośrednią. Na szczęście posiadamy przekaz o innej, podobnej uroczystości, mającej miejsce również za rządów Kaliguli. Otóż senat, w uznaniu cnót tego cesarza uchwalił przyznanie mu złotej tarczy, którą corocznie miały nieść na Kapitol kolegia kapłańskie. W procesji tej uczestniczył także senat oraz chór szlachetnie urodzonych chłopców i dziewcząt, którego zadaniem było słać cnoty cesarza w rytmicznej pieśni¹². Wśród owych cnót wysławiano z pewnością Łaskawość (*Clementia*)¹³. Abstrakta ta, której kult żywo rozwijał się już za Juliusza Cezara, została za jego przybranego syna włączona do grupy czterech podstawowych przymiotów princepsa i odtąd pozostała jedną z najważniejszych cnót następnych cesarzy rzymskich¹⁴. To jasne wskazanie przedmiotu uwielbienia w pieśni śpiewanej ku czci Kaliguli pozwala stwierdzić, że hymn, towarzyszący poświęceniu *templum novum divi Augusti*, musiał być skierowany do Augusta jako boga, słał jego cnoty i dokonania na ziemi. Pochwała cnót jest uprawdopodobniona poprzez powyższe zestawienie z hymnem ku czci Kaliguli oraz polityką propagandową za rządów samego Augusta. Z kolei obecność gloryfikacji dokonań na ziemi ma swoje źródło zarówno w przykładach docenienia wysiłków pierwszego princepsa za jego życia, jak też w mowie pogrzebowej wygłoszonej ku jego czci przez Tyberiusza, a zachowanej w przekazie Kasjusza Diona¹⁵. Stąd też można zaryzykować stwierdzenie, iż oficjalne hymny wykonywane w Rzymie ku czci *divus Augustus* nie tyle akcentowały jego równorzędność z bogami dawno uznanymi, co raczej koncentrowały się na uwydatnieniu przekraczania przez Augusta ograniczeń ludzkiej natury. Warto przy tym zauważyć, że imię Augusta zostało włączone do pieśni Saliów jeszcze za jego życia, podczas gdy inni cesarze tego honoru dostępowali dopiero po śmierci¹⁶.

¹² Suet., *Caligula* 16.4; Cass. Dio LIX 16.10; D.W. Hurley, *A historical and historiographical commentary on Suetonius' „Life of C. Caligula”*, Ph.D. Columbia University 1991, s. 89 n.; D. Wardle, *Suetonius' Life of Caligula. A commentary*, Collection Latomus 225, Bruxelles 1994, s. 176–178.

¹³ H.M. Lindsay, *Suetonius Caligula*, Bristol 1993, s. 87 n. Innym, mniej oficjalnym przykładem podkreślenia boskich przymiotów Kaliguli jest połączenie z tańcem wysławianie cesarza pod imionami różnych bogów w wykonaniu Greków aleksandryjskich, zob. Philo, *Legatio ad Caium* 354.

¹⁴ Zob. I.S. Ryberg, *Clupeus Virtutis*, [w:] *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in Honour of Harry Caplan*, ed. L. Wallach, Ithaca 1966, s. 232–238.

¹⁵ Cass. Dio LVI 35–41; W.Kierdorf, *Laudatio funebris: Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede*, Beiträge zur klassischen Philologie 106, Meisenheim am Glan 1980, s. 154 nn.; M. Reihold, P.M. Swan, *Cassius Dio' Assessment of Augustus*, [w:] *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate*, ed. K.A. Raafaub, M. Toher, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 165 nn.; R. Sajkowski, op. cit., s. 22 nn.

¹⁶ Zob. *Res Gestae divi Augusti* – EJ, s. 8 n., c. 10; M. Hammond, *The Antonine Monarchy*, Papers and Monographs of the American Academy in Rome 19, Rome 1959, przypis 12 ze s. 221; G.G. Belloni, *Le „Res Gestae divi Augusti”*, *Augusto: il nuovo regime e la nuova urbe*, Milano 1987, s. 92 n.

Pewne wyobrażenie o charakterze hymnu ku czci Augusta dają nam niektóre fragmenty *Apocolocyntosis*, przypisywanego Senece. Chodzi tutaj przede wszystkim o pieśń Apollina, w której to Febus zaznacza, że nowy cesarz Neron, podobny do niego zarówno pod względem postawy, urody, jak też umiejętności gry i śpiewu, wskrzesi moc praw, zaś zmęczonym ludziom przywróci „Złoty Wiek”¹⁷. Pokrewne nuty pobrzmiwają w pierwszej ekłodze Kalpurniusza Sykulusa. Podobnie jak w przypadku Seneki, również utwór Sykulusa opisuje idylliczność, jaka ma się rozpocząć wraz z rządami Nerona. Nowy „Złoty Wiek” przyniesie ze sobą koniec wojen domowych, senatorowie zostaną uwolnieni z więzień, w spokoju będą funkcjonować prawa, nastąpi ogólna szczęśliwość¹⁸. Biorąc pod uwagę, że za rządów poprzednika Nerona – cesarza Klaudiusza, nie mamy do czynienia z wojnami domowymi, musimy uznać, że generalnie wezwania te stanowią kalkę wcześniejszych programów propagandowych, przede wszystkim samego Augusta. Dowodzi tego odwołanie się do idei powrotu „Złotego Wieku”, tak żywej za twórcy pryncypatu¹⁹.

Prawdopodobnie hymny ku czci boskiego Augusta były śpiewane także przy innych okazjach. Wśród uroczystości oficjalnych należy w pierwszym rzędzie wymienić obchody *ludi Augustales* w Rzymie, uroczystości towarzyszące spotkaniom zgromadzeń prowincjonalnych, składanie ofiar.

Sporo informacji o okolicznościach wykonywania hymnów ku czci Augusta dostarczają nam ośrodki prowincjonalne, przede wszystkim na Wschodzie. Do nich należy zaliczyć Pergamon, przez długie lata najważniejsze centrum kultu cesarskiego w prowincji Azji. Głównym obiektem tegoż kultu była oczywiście osoba Augusta, przy czym przyznane mu za życia honory, uzupełniane były zaszczytami, jakimi obdarzano go przy różnych okazjach już po śmierci i apoteozie. I tak, jeszcze w 9 r. p.n.e., na wniosek prokonsula Azji Paulusa Fabiusza Maksimusa *κοινὸν Ἀσιας* wprowadził reformę kalendarza. Postanowiono wówczas, że początek Nowego Roku we wszystkich miastach prowincji będzie miał miejsce 23 września, tj. w dzień urodzin Augusta. Dekret zawierający tę decyzję umieszczono w świątyni Augusta w Pergamonie oraz w innych świątyniach Augusta w głównych miastach prowincji²⁰. Po śmierci i deifikacji twórcy pryncypa-

¹⁷ Seneca, *Apocolocyntosis* IV 1; P.T. Eden, *Seneca Apocolocyntosis*, Cambridge 1984, s. 75–79; M.T. Boatwright, *The Style of the Laudes Neronis, Chapter 4.1 of Seneca's Apocolocyntosis*, *Classical Bulletin* 62, 1986, s. 10–16.

¹⁸ Calpurnius Siculus, *Eclouge* I 33–53; M.T. Griffin, *Nero: the End of a Dynasty*, New Haven–London 1985, s. 37 n.; B.M. Levick, *Claudius*, London 1990, s. 188 n.; M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992, s. 182 n. Zob. też A. Wallace-Hadrill, *The Age and Sin in Augustan Ideology*, *Past and Present* 95, 1992, s. 30–32.

¹⁹ S. Weinstock, *Divus Julius*, Oxford 1971, s. 191; A. Wallace-Hadrill, op. cit., s. 19–36; H.S. Versnel, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion*, vol. 2: *Transition and Reversal in Myth and Ritual*, *Studies in Greek and Roman Religion* 6.2, Leiden–New York–Köln 1994, s. 198–200.

²⁰ SEG IV (1929), nr 490 = EJ, nr 98; H. Heinen, *Zur Begründung des römischen Kaiserkultes. Chronologische Uebersicht von 48 v. bis 14 n. Chr.*, *Klio* 11, przypis 1–4 ze s. 165 n.; U. Laffi, *Les iscrizioni relative*

tu dodano nowe honory. Znamy je między innymi z inskrypcji pochodzącej z czasów Hadriana, aczkolwiek możemy przypuszczać, chociażby na podstawie danych zawartych w rozporządzeniu prokonsula Azji Paulusa Fabiusza Persikusa, że pewne zmiany zostały wprowadzone daleko wcześniej. Najważniejszym świętem obchodzonym przez *hymnodoi* Azji, stały się urodziny boskiego Augusta, świętowane jako część trzydniowych uroczystości (21–23 września). Dzień pierwszy tego festiwalu miał upamiętniać urodziny Liwii. Dnia drugiego śpiewano hymn ku czci rodziny Augusta (*παράβουιον*). W trzeci dzień świętowano urodziny samego twórcy pryncypatu. Organizowano również uroczystości typu misteryjnego (*μυστήρια*), w czasie których ofiarowywano Augustowi ciasto, kadzidło i lampki²¹. H.W. Pleket sądził, że lampki w tym przypadku, podobnie jak to miało miejsce w innych kultach misteryjnych, miały oświetlać wizerunek boskiego Augusta podczas obrzędów inicjacji²². Opisana tutaj obrzędowość ilustruje wyraźne zbliżenie się statusu *divus Augustus* do pozycji „prawdziwych” bogów.

Ciekawych spostrzeżeń dostarcza nam analiza źródeł wspominających o misteriach, w których występował boski August. W czasie uroczystości organizowanych w Pergamonie za rządów cesarza Hadriana, czciciele *divus Augustus* wnosili modły, które w ich rozumieniu mogły być słyszane przez bóstwo, do którego się zwracali²³. Pleket miał zapewne rację twierdząc przy okazji tego przypadku, że należy znacznie szerzej traktować pobożność ludzi antyku niż to się zazwyczaj czyni. Według tego badacza, pomiędzy tzw. autentyczną pobożnością a zwykłą polityczną lojalnością znajdowało się szerokie pole rytualnej pobożności²⁴. Wydaje się, iż było ono dostatecznie obszerne, aby w toku ewolucji antycznej religijności znalazło się na nim miejsce dla takich aktów czci względem między innymi *divus Augustus*, które wcześniej odnosiły się tylko wobec bogów dawno uznanych.

all' introduzione nel 9 a.C. del nuovo calendario della Provincia d'Asia, *Studi Classici e Orientali* 16, 1967, s. 5–98; zob. też P. Merkelbach, *Die ephesischen Monate in der Kaiserzeit*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 36, 1979, s. 157–162.

²¹ IGR IV, nr 353; E. Kornemann, *Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte*, *Klio* 1, 1901, s. 105 n.; L. Robert, *Études Anatoliennes*, Paris 1937 (reprint 1970), s. 29 n.; M.P. Nilsson, *Geschichte der griechische Religion*, t. 2: *Die hellenistische und römische Zeit*, München 1961, s. 379; H.W. Pleket, *An Aspect of the Emperor Cult: Imperial Mysteries*, *Harvard Theological Review* 58, 1965, s. 341 n.; G. Forni, *El culto de Augusto en el compromiso oficial y en el sentimiento oriental*, *Bolletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 39, 1973, s. 109; S.R.F. Price, *Rituals and power*, s. 190 n., 90 n., 208, 209; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, EPRO 108, vol. 2.1, Leiden 1991, s. 567, 573, 574; Small, nr 380.

²² H.W. Pleket, op. cit., s. 343. O roli lampek w kultcie cesarskim zob. M.P. Nilsson, *Lampen und Kerzen im Kult der Antike*, *Acta Institutu Romani Regni Sueciae* 15, *Opuscula Archaeologica* 6, 1950, s. 96–111.

²³ IGR IV, nr 353; H.W. Pleket, op. cit., s. 346 n. oraz przypis 65; D. Fishwick, *Ovid and divus Augustus*, *CPh* 86, 1991, s. 38. O roli misteriiów w kultcie cesarskim zob. też L. Robert, *Recherches épigraphiques*, IV, V, VI, VII, VIII, IX, *Revue des études anciennes* 62, 1960, s. 321 n.; S.R.F. Price, *Gods and Emperors: the Greek Language of the Roman Imperial Cult*, *Journal of Hellenic Studies* 104, 1984, s. 190.

²⁴ H.W. Pleket, op. cit., s. 347; por. F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecutions*, [w:] *Entretiens Fondation Hardt* 19, Genève 1973, s. 147 n.

Wspomnieć trzeba tutaj też o szczególnych funkcjach kultowych, związanych z obchodami ku czci Romy i Augusta. Szczególną rolę odgrywali wspomniani już *hymnodoi*, o których pierwsza znana nam informacja zawarta jest w inskrypcji pochodzącej z okresu cesarza Klaudiusza. Zgromadzenie prowincji Azji postanowiło wówczas, iż należy corocznie uroczyste obchodzić urodziny Klaudiusza, jak też śpiewać hymny „domu Augusta”, urządzać festiwal oraz składać ofiary bogom Augustowskim²⁵. *Hymnodoi* byli wyznaczani przez κοινόν²⁶. Z całą pewnością należeli do ówczesnej elity, o czym może świadczyć wnoszenie wpisowego przez nowych członków kolegium. Płacili również składki na posągi cesarzy. Uczestniczyli też oczywiście w obrzędach i misteriach związanych z kultem cesarskim, podczas których obowiązek karmienia ich spadał na przewodniczącego kolegium lub właściwego kapłana kultu cesarskiego²⁷. Z kultem prowincjonalnym związany też był σεβαστοφάντης. Odgrywał on istotną rolę w misteriach kultu cesarskiego. Wystawiał między innymi wizerunki członków rodziny panującej w świątyni kultu cesarskiego²⁸.

Także w innych ośrodkach, poza Pergamonem, musiały być wykonywane hymny ku czci Augusta²⁹. To, że zachowane dokumenty najczęściej nie informują nas o tym bezpośrednio, nie oznacza wcale, iż hymnów takich nie śpiewano. Obecność hymnów przy ofiarach była oczywista, stąd też milczenie źródeł literackich czy epigraficznych w tej kwestii.

Na koniec trzeba sobie zadać pytanie: Czy jesteśmy w stanie, oczywiście w sposób bardzo przybliżony, podjąć się próby zrekonstruowania szaty słownej interesujących nas utworów? Sądzę, że zadanie takie jest możliwe do realizacji jedynie w zakresie zwrotów, jakie w takich hymnach mogły się znaleźć. Innymi słowy, dysponujemy pewną kategorią terminów należących do języka tzw. kultu cesarskiego, co do których istnieje duże prawdopodobieństwo, iż mogły się znaleźć w hymnach wykonywanych na cześć Augusta, jak też innych członków *domus Augusta*. Jako źródła w tym zakresie mogą nam służyć teksty literackie, jak chociażby wspomniana już wyżej satyra Seneki oraz ekloga Sykulusa, ale przede wszystkim inskrypcje. Wśród występujących tam zwrotów można między innymi wymienić: „[boski] dobroczyńca i zbawca całego świata”³⁰, „narodzony dla wiecznego prze-

²⁵ J. Keil, *Zur Geschichte der Hymnoden in der Provinz Asia*, Jahreshefte der österreichischen archäologischen Instituts in Wien 11, 1908, s. 101–110, s. 103 – rekonstrukcja tekstu = IGR IV, nr 1608 = Small, nr 372 = J.H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, American Philosophical Society 178, Philadelphia 1989, s. 90, nr 21; R. Mellor, *ΘΕΑ ΡΩΜΗ. The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, Hypomnemata 42, Göttingen 1975, s. 192.

²⁶ Zob. J. Keil, op. cit., s. 103 = IGR IV, nr 1608 = Small, nr 372 = J.H. Oliver, op. cit., s. 90, nr 21; IGR IV, nr 353; R. Mellor, op. cit., s. 192.

²⁷ Por. IGR IV, nr 353; R. Mellor, op. cit., s. 192 n.

²⁸ Zob. IGR IV, nr 1410; R. Mellor, op. cit., s. 193.

²⁹ Por. EJ, nr 98a.

³⁰ EJ, nr 72; SEG XI (1954), nr 922-3 = EJ, nr 102; IGR IV, nr 584 = Small, nr 134.

trwania rzymskiego imienia, dla usunięcia najbardziej szkodliwego nieprzyjaciela rzymskiego ludu³¹, „mistrza wolności”³² oraz inne przywołania³³.

Jak więc widzimy, pomimo dosyć szczupłego materiału źródłowego, istnieje wiele możliwości rekonstruowania zarówno samych okoliczności wykonywania hymnów ku czci Augusta, jak też przyjrzenia się warstwie słownej tych utworów. Potrzebne są dalsze badania porównawcze w zakresie całej hymnistyki starożytnej oraz dokładniejsza analiza źródeł, którymi dysponujemy, szczególnie epigraficznych. Z inskrypcjami oraz papirusami należy bowiem wiązać nadzieje na poszerzenie naszej bazy źródłowej dla tego jakże interesującego zagadnienia.

The role of hymns in the cult of Augustus

Summary

In the study of ancient hymns, one must not fail to mention hymns performed to worship persons close to gods, or to whom their contemporaries would refer to as gods. This phenomenon can also be observed in the Roman world. Great commanders from the Republican period and, later, the emperors themselves were treated as intermediaries between the human and the divine world. This connection with the divine element, thus worth worshipping, is particularly relevant in the case of emperors who received post-mortem apotheosis. The best example is Octavian Augustus – the creator of the principate. What is particularly worth mentioning is that the hymns were performed in honour of *divus Augustus* in Rome and Pergamon. Epigraphic data make it possible, especially in the latter case, to examine in detail the circumstances in which these hymns were performed. It can be concluded, then, that such hymns were performed by *hymnodoi* during festivals to celebrate Augustus. These festivals were much like mystery plays in character. As in the case of other celebrations of this type, a symbol of the deity was displayed, in this case, the image of divine Augustus.

³¹ ILS, nr 157 = EJ, nr 51.

³² ILS, nr 217 = Small, nr 45.

³³ ILS, nr 955 = Small, nr 235.

Bożena Stawoska-Jundziłł

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

PROSPOŁECZNE I ASPOŁECZNE TENDENCJE WYCHOWANIA
W RODZINACH CHRZEŚCIJAN W GLOBALNYM SPOŁECZEŃSTWIE
CESARSTWA RZYMSKIEGO I–IV WIEKU

W artykule tym pragnę jedynie zasygnalizować pewien zakres problematyki, która wymaga bardziej pogłębionych studiów. Życie rodzinne chrześcijan i zapatrywania na nie Ojców Kościoła oraz środowisk niechrześcijańskich nie są bowiem zbyt szczegółowo badane, a w miejsce studiów źródłowych wkracza często dogmatyzm i podciąganie faktów pod przyjęte z góry założenia i wyznawany światopogląd. Jest to spowodowane specyfiką źródeł patrystycznych¹. Ojcowie Kościoła niewiele pisali o rodzinie, dziecku, rodzicach, wychowaniu. W dodatku więcej nieco wiemy o rodzinach zakładanych przez chrześcijan w II–III w. niż o tych z wieków IV i V. Nieco inaczej, ze względu na intensywność występowania danych źródłowych, wyglądają badania dotyczące problematyki małżeńskiej i stosunku do kobiet, co istotnie najbardziej interesowało pisarzy wczesnochrześcijańskich. Życie rodzinne to jednak nie tylko zagadnienia związane z małżeństwem czy funkcjonowaniem kobiet w rodzinie, ale np. ideologia towarzysząca codziennemu bytowaniu rodzinnemu, zapatrywania na charakter, treści wychowania w rodzinie².

Okres końca I do początku IV w. uznaję jako istotny dla rozwoju chrześcijaństwa, zwłaszcza zachodniego. Wiek I to naturalna cezura, obejmująca uformowanie się gmin chrześcijańskich i początek piśmiennictwa religijnego, zaś IV w. to ostatni okres względnie całościowej egzystencji państwa rzymskiego, nie infiltrowanego przez większe grupy najeźdźców, co istotnie wpływało na funkcjonowanie chrześcijan. Jego początek jest okresem wchodzenia chrześcijan w syn-

¹ Patrz np. M. Gärtner, *Die Familieneziehung in der Alten Kirche*, Köln 1985; Sz. Pieszczoł, *Kulturotwórcza inspiracja i wpływ chrześcijaństwa na rozwój antyku*, Poznań 1992, s. 20–22, 101–116, 153 nn.

² Najpełniejsza bibliografia zagadnienia: St. Longosz, *Małżeństwo i rodzina w starożytności chrześcijańskiej (materiały bibliograficzne)*, Vox Patrum 8/9, 1985, s. 449–508; zob. J.U. Krause, *Familie und weitere anthropologische Grundlagen*, Stuttgart 1992; B. Stawoska-Jundziłł, *Kobieta w Kościele, małżeństwo i rodzina w polskich badaniach patrologicznych*, [w:] *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku. Rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań*, red. A.W. Janke, Toruń 2004, s. 98–105; *Constructing Early Christian Families: Family as Social Reality and Metaphor*, ed. H. Moxnes, London 1997, a zwłaszcza G. Nathan, *The Family in Late Antiquity. The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*, London–New York 2000. Bardzo pomocne są wydane ostatnio zestawy tekstów Augustyna i Jana Chryzostoma dotyczące problematyki rodzinnej: Św. Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, oprac. J. Naumowicz, Kraków 2002; *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie*, tłum. i kom. A. Eckmann, Lublin 2003.

| SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	5
Miron Wolny	7
Próba przekupienia Gajusza Fabrycjusza podczas rokowań pokojowych z Pyrrusem po bitwie pod Herakleją (280 r. p.n.e.). Przyczynek do rozważań na temat korupcji wśród wyższych urzędników rzymskich	
The attempt to bribe Gaius Fabricius during peace negotiations with Pyrrhus after the battle of Heraclea (280 B.C.). Grounds for reflections on corruption among high-rank Roman statesmen	
Miron Wolny	14
Poselstwo Magona do Kartaginy w sprawie wynegocjowania nowych posiłków militarnych dla Hanibala w roku 215 p.n.e.	
Magon's legation to Carthagina in order to negotiate new military reinforcements for Hannibal in 215 B.C.	
Grzegorz Kotłowski	24
Początki władzy rzymskiej w Karii	
The beginning of the Roman rule in Caria	
Paweł Sawiński	30
Kilka uwag na temat charakteru władzy prokonsulów w okresie Republiki.	
<i>Imperium consulare</i> czy <i>proconsulare</i> ?	
A few remarks on the power of the proconsuls at the time of the Republic.	
<i>Imperium consulare</i> or <i>proconsulare</i> ?	
Ryszard Sajkowski	39
Rola hymnów w kulcie Augusta	
The role of hymns in the cult of Augustus	

Bożena Stawoska-Jundziłł	47
Prospołeczne i aspołeczne tendencje wychowania w rodzinach chrześcijan w globalnym społeczeństwie cesarstwa rzymskiego I–IV wieku Pro-social and non-social tendencies of upbringing in Christian families in global societies of Roman Empire 1 st –4 th centuries	
Aldona Rita Jurewicz	54
<i>Mulier indotata</i> – zarys problemu <i>L'mulier indotata</i> – presentazione del problema	
Adam Świętoń	79
<i>De his qui militare non possunt</i> . O zakazie pełnienia służby wojskowej w późnym cesarstwie rzymskim (IV i V w. n.e.) w świetle źródeł prawnych <i>De his qui militare non possunt</i> . Concerning the ban of the military service in the Late Roman Empire in the light of legal sources	
Wykaz skrótów	108